

УДК 947.7-25 "18"

Павлова Н. А.

КИЇВСЬКИЙ МАГІСТРАТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - НА ПОЧАТКУ XVIII СТ. (АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Статтю присвячено історії київського магістрату середини XVII- початку XVIII ст., зокрема розглядаються питання правових та адміністративних засад його [магістрату] функціонування.

Дослідження функціонування магдебурзького права в українських містах нині набуває неабиякої актуальності. Насамперед це стосується Києва, який завжди був культурним і духовним центром України, зокрема правового статусу та засад, на яких магістрат здійснював управління містом. З'ясування цих функцій у другій половині XVII - на початку XVIII ст. і є метою запропонованої статті.

У вітчизняній історіографії відсутні спеціальні ґрунтовні дослідження, присвячені означеному питанню, хоча окремі його аспекти знайшли відображення в історичних працях. З кінця XIX ст. на основі джерельних матеріалів, що увійшли до наукового обігу, розпочалося ґрунтовне вивчення різних аспектів життя Києва О. О. Андрієвським, Ф. І. Тітовим, І. М. Каманіним [1]. У першій половині XX ст. історією

київського магістрату, зокрема правовими аспектами, займалися В. І. Щербина та В. М. Перетц [2]. У повоєнний період історія магістрату побіжно викладалась у загальних працях [3].

Специфіка управління Києвом у другій половині XVII - на початку XVIII ст. полягала у тому, що тут одночасно розміщувалися три владні структури: магістрат, козацька полкова і сотенна адміністрації та воєводське правління. Географічно Київ складався з трьох частин, які були слабо пов'язані між собою. Це було Верхнє місто, де з початку 1654 р. було розташоване московське військо, а до 1708 р. перебувала воєводська адміністрація. Нижнім містом керував магістрат; тут також розміщувалося київське полкове (до 1708 р.) та сотенне правління. У 1708 р. було ліквідовано воєводську адміністрацію та створено замість неї генерал-губернаторську;

у тому ж році центр Київського полку було перенесено до м. Козельця. Іншою географічно відокремленою частиною міста був Печерськ, який підлягав юрисдикції Києво-Печерської лаври, а пізніше - московських військових. Співіснування зазначених органів влади визначало суспільне життя міста і водночас накладало відбиток на функціонування кожного з них.

Органом місцевого самоврядування, що здійснював управління містом, керуючись нормами магдебурзького права, був магістрат. Київ почав користуватися магдебурзьким правом ще за литовсько-польської доби, отримавши ряд привілеїв від литовських та польських володарів. Нині дослідники ще не дійшли одностайної думки щодо впровадження магдебурзького права у Києві. Так, найдавнішим документом, який надає київським міщанам певні права та привілеї, є грамота литовського князя Олександра від 1498 р. Однак повною мірою магдебурзьке право місто отримало згідно з грамотою Сигізмунда I у 1514 р. Йшлося про надання Києву німецького права за зразком міста Вільно. Міщан було звільнено з-під влади воевод, а війт отримував необмежені судові повноваження.

До середини XVII ст. київські міщани неодноразово отримували привілеї, що підтверджували магдебурзьке право - спочатку від литовських, а пізніше від польських володарів. На початку 1649 р., під час переговорів з польськими комісарами, Б. Хмельницький називав Київ своїм містом, а себе - його паном і воеводою. Однак у Зборівській угоді Б. Хмельницький не згадувався зовсім, там лише було зазначено, що гетьманові як голові Війська Запорізького належить Чигирин. Останніми документами польської доби, які закріплювали за Києвом магдебурзьке право, були 2 привілеї короля Яна Казимира, видані у 1650 р. У Білоцерківському трактаті щодо Києва було сказано: «Кіев єсть город столичный судебный, мещане киевские должны будут сохранить неприкосновенно свою жизнь, честь, личные права и имущество; въ немъ должно быть записано въ реестръ какъ можно меньше козаковъ. Чигиринъ долженъ оставаться при гетьмане».

Незважаючи на те, що у Києві перебувала адміністрація козацького полку, місто офіційно не було підпорядковане гетьману та козацькій владі. Після підписання «Березневих статей» місто мало підпорядковуватися лише московському цареві, який і визначав його правовий статус. У зв'язку з цим 25 квітня 1654 р. Богдан Хмельницький окремою грамотою повідомив царя Олексія Михайловича про те, що київські міщани через посланців просять підтвердити їхні

права та вольності, які надали їм королі польські і залишити їх «при судахъ и вольностяхъ права магдебурского» [5]. Сам гетьман також приєднався до цього прохання. Наступного дня військовий писар Іван Виговський звернувся до боярина Василя Васильовича Бутурліна з проханням допомогти міщанам у їх клопотанні перед царем про підтвердження прав і вольностей Києва [6].

7 травня 1654 р. делегація від київського магістрату на чолі з війтом Богданом Сомковичем прибула до Москви, звернувшись до патріарха Никона з чолобитною, в якій міщани просили його клопотати перед царем про підтвердження їх «старих» прав і надання нових [7]. Наприкінці травня делегація представила ще одну чолобитну, в якій йшлося про підтвердження міщанських прав, а також містилися 15 додаткових статей. Разом з тим Б. Сомкович представив делегації список 20 королівських привілеїв та інших подібних документів, які надавали і підтверджували право на самоврядування [8]. Наприкінці червня всі ці документи були розглянуті боярами та патріархом Никоном, оскільки царя на той час в Москві не було. Статті переказували права та привілеї, надані Києву польськими королями, і містили прохання їх [права] підтвердити. Найважливішою була перша стаття, що підтверджувала право Києва на самоврядування та звільняла міщан від будь-якої сторонньої влади. Вони мали підпорядковуватися лише керівництву свого війта, який пожиттєво затверджувався монархом на цій посаді й отримував досить широкі права, зокрема судові [9]. Далі у статтях містилося прохання підтвердити такі права, як безмитна торгівля, звільнення від «піднімання» послів, склад товарів і дві ярмарки, виключне право на торгівлю горілкою, звільнення від ратної служби тощо. Статті було підтверджено, але з кількома обмеженнями, що стосувалися митних справ, звільнення від податків та питань землеволодіння [10].

Правовою ж основою для самоврядування міста у другій половині XVII ст., на яку посилялись міщани, стала жалувана грамота царя Олексія Михайловича, надана Києву після зазначених переговорів та боярських резолюцій 16 липня 1654 р. Цей документ містить інформацію про те, що багато міст, у тому числі і Київ, зазнали втрат від поляків, але у 1654 р. усі вони [міста], разом з Б. Хмельницьким та козаками, перейшли під «високу руку» царя. У зв'язку з цим до останнього приїжджали київські міщани на чолі з війтом Богданом Сомковичем і просили, щоб цар підтвердив їхні права і привілеї, надані їм литовськими князями і польськими королями. У відповідь цар «города Киева мещанъ пожаловали, велели имъ быть подъ царского величества

высокой рукой по прежнимъ правамъ и привилегиями каковы даны имъ отъ королей польскихъ и техъ правъ и привилегий ни въ чомъ нарушиавти невелели» [11]. Підтверджувались деякі давні права і привілеї міщан стосовно торгівлі, оподаткування, землеволодіння та ін.

У цьому документі неодноразово підкреслювалося, що міщани мають жити як раніше, тобто за тими правами і привілеями, якими вони користувалися з польської доби. Очевидно, нових прав у 1654 р. Київ не отримав, однак орган місцевого самоврядування - магістрат - підтвердив дозвіл на своє подальше існування і правові підстави своєї діяльності. У цьому ж році київський війт Богдан Сомкович отримав грамоту, що пожиттєво затверджувала його на цій посаді зі щорічним утриманням з ратушних прибутків на суму 500 злотих. Ще однією грамотою визначалось і утримання решти магістратських урядників на суму 900 злотих на рік [12].

Проте доля міста не була ще остаточно вирішена, оскільки на контроль над ним претендувала і Річ Посполита. У пунктах Андрусівського перемир'я було зазначено, що Київ мав залишитися під протекторатом московської влади на 2 роки, а потім відійти до Польщі. Однак цей пункт перемир'я не було виконано. Юридично належність Києва було закріплено у 1686 р.: згідно з «Вічним миром» місто з прилеглими землями між річками Стугоною та Ірпенем «довічно» переходило під зверхність Московської держави, за що вона мала сплатити Польщі 146 000 карбованців [13]. Зважаючи на географічні умови розташування і той факт, що Київ не був приєднаний до Гетьманщини, він набув особливого статусу, який В. Щербина порівнює зі становищем Ганзейських міст у Німеччині [14].

У період з 1654 по 1708 рр. Київ отримав близько десяти царських грамот, які в тій чи іншій формі підтверджували його право на самоуправління. 4 жалувані грамоти видав Олексій Михайлович, 1 - Федір Олексійович, 3 - Іван, Петро та Софія Олексійовичі, 2 грамоти Київ отримав від Петра I [15]. Усі вони в основному повторюють права і привілеї міщан, визначені грамотою 1654 р., і містять посилення на неї. У 1661 р. до Олексія Михайловича звернулись київські жителі на чолі з війтом Данилом Полоцьким і бурмістром Семеном Нефедовим і попросили підтвердити права, надані у 1654 р. Вони отримали грамоту, що підтверджувала право Києва на самоврядування, а також права на володіння рибними ловлями, сініними покосами, перевозом по Дніпру та ін. У грамоті також зазначалося, що видана вона міщанам як винагорода за їх вірність присязі московському цареві [16]. У 1665 р. цар знову підтвердив Києву право

на самоврядування і надав місту царську протекцію за умови сплати міщанами «надежных хлебных и денежных» податків до державної скарбниці [17]. За магістратом було затверджено і певні земельні володіння.

Подальші грамоти містять ґрунтовні роз'яснення з приводу користування землями, зборів з різноманітних видів діяльності у місті, податків до царської скарбниці, заборони для козаків та московських військових порушувати права міщан. Однак якихось нових правових засад для функціонування місцевого самоврядування Києва знайти у них важко.

Одночасно з царськими грамотами київські міщани неодноразово отримували і гетьманські універсали на підтвердження своїх прав. Так, Богдан Хмельницький своїм універсалом від 3 червня 1653 р. взяв Київ під свою протекцію і заборонив стягувати з міщан побори на військо [18]. Іншими ж універсалами він заборонив брати у міщан підводи, примушувати їх утримувати перехожі війська, захоплювати міські сіножаті та ін. Подібні за змістом нам відомі універсали гетьманів І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, однак вони [універсали] в основному були видані з метою захистити місто від свавілля козаків у конкретних випадках і не містять підтвердження магдебурзького права.

Орган міського самоуправління, магістрат, почав формуватися після надання Києву магдебурзького права. Оскільки грамота Олексія Михайловича від 1654 р. та інші подібні документи не вносили суттєвих змін і роз'яснень щодо функціонування магістрату, очевидно, що його склад та розподіл повноважень залишилися сталими. Наявність двох колегій у київському міському уряді зафіксовано в останній третині XVI ст. [19]. Перша - рада (її члени називались райцями) - вирішувала адміністративні і господарські питання, а після встановлення у місті воєводської і козацької адміністрацій забезпечувала взаємозв'язок з ними. Друга колегія - лава, очолювана війтом, - вирішувала судові справи. Про склад міського уряду в середині XVII ст. дає уявлення грамота Олексія Михайловича від 16 липня 1654 р. про встановлення платні членам магістрату. У цьому документі названо бурмістра Івана Сітікова, старшого райцю, а також 4 інших райців і 6 лавників [20]. Подальші царські грамоти місту на магдебурзьке право називають у зверненнях війта, бурмістрів, райців, лавників і «увесь магістрат» [21].

Описуючи вибори війта у 1699 р., Самійло Величко називає серед міських урядників 6 бурмістрів - Василя Зименка, Гордія Минцевича, Дмитра Полоцького, Романа Тихоновича, Тихона

Даниловича, Петра Левковича, 7 старших ранців, 5 старших лавників і кількох членів лави, що обирались на 1 рік [22]. Напевно, такий розподіл свідчив про функціонування у магістраті так званої Нової ради (у документах вона згадується з 70-х років XVI ст.), що безпосередньо здійснювала поточне управління міськими справами і складалася з бурмистра та кількох райців і лавників, що обирались на 1 рік. Решта урядників (за Величком - 5 бурмистрів, старші райці і лавники) обіймали свої посади пожиттєво і теж мали владні повноваження [23]. Разом з іншими бурмистрами Величко згадує Тараса Петровича як «старовинного бурмистра», який, будучи відсутнім у магістраті через неміч, «до цієї елекції конечно належав» і мав право голосу. Тарас Петрович міг бути колишнім міським урядовцем, за яким пожиттєво було закріплено такий титул, як це мало місце за польської доби. Окремо згадує Самійло Величко колегію шафарів - Григорія Михайловича, Фому та Петра Тиховців, Василя Ладнія, Василя Уласовича, Саву Бараненка і Романа Гуриновича, називаючи їх «після панів бурмистрів та райців особливими господарями і дозорцями міських добр» [24]. Виписка з привілеїв магістрату за 1769 р., що містить посилення на книгу Б. Троїцького «Порядок», називає медового та пивного шафарів як виборних міських урядників поряд з райцями та лавниками; до їхньої компетенції входив нагляд за міськими шинками [25]. Окрім усіх вище згаданих, до складу міської адміністрації мали входити й інші чиновники: писар, межовщик, городничий, возний та ін. [26]. Міські урядники мали обиратися з «мешанъ знатныхъ, постоянныхъ, совѣстныхъ, разсудныхъ, добронравныхъ и ученыхъ, законнорожденныхъ, въ правахъ искусныхъ». Встановлювався і віковий ценз членів магістрату: вони мали бути не молодші 25 і не старші 70 років [27].

Головою міської управи був війт, який до створення у 1708 р. генерал-губернаторської адміністрації виконував обов'язки голови виконавчої і судової влади у місті. Утверджуючи Богдана Сомковича на посаді війта, цар наказав йому користуватися тими ж правами і привілеями, які мали його попередники за польської доби, а також вірно служити монарху та його нащадкам, виконуючи усі царські накази [28]. Завданням війта було здійснювати загальне управління міською адміністрацією та судівництво за допомогою колегії лавників. Війт мав право вирішувати усі кримінальні та цивільні справи і карати відповідно до норм магдебурзького права. Суду війта підлягали не лише міщани, а й інші особи, на яких не поширювалося магдебурзьке право, зокрема іноземці, особливо у тих випадках, коли

однією зі сторін конфлікту був член міської громади [29]. На основі наданих місту привілеїв, у другій половині XVII ст. магістратський суд був формально незалежним від полкового і підпорядковувався генеральному військовому суду, куди і подавались апеляції [30]. На практиці діяльність магістратського суду була незначною, оскільки карні справи він розглядав рідко: їх вирішував полковий суд. Міський суд розглядав громадянські справи, насамперед майнові [31].

Київські війти обирались пожиттєво; вибори проводились, як свідчить Самійло Величко, за традицією, 13 жовтня. Міський уряд та громада з чотирьох кандидатів відкритим голосуванням мали обрати одного. Описуючи вибори на війтівство Дмитра Полоцького 1699 р., С. Величко згадує про звернення міських урядовців до гетьмана І. Мазепи з проханням дозволити елекцію нового війта і присутність на виборах двох значних військових товаришів - Захарія Шийкевича і Григорія Коровченка [32]. Документи не дають уявлення, наскільки звичною була присутність козацьких представників під час обрання війтів та їхній вплив на хід виборів, оскільки повідомлення С. Величка-єдиний відомий опис виборів війта у Києві у другій половині XVII ст. У виборах брали участь усі міські урядники, 4 цехмістри, а також міщани, які володіли майном. Після обрання на посаду війту вручали «увесь належний міський та магістратський порядок» і приводили до присяги [33]. Напевно, кожний новий війт повинен був особисто відвідати Москву й отримати там грамоту на війтівство, як це зробив у 1674 р. Ждан Тадрина. На сьогодні збереглися такі грамоти на київське війтівство: Богдану Сомковичу - 1654 р., Данилові Полоцькому - 1667 р. [34], Ждану Тадрині - 1674 р. [35], Івану Биковському - 1688 р. [36], Дмитру Полоцькому - 1700 р. [37].

Юрисдикції магістрату підлягали усі городяни, що були розподілені приблизно на 15 цехів, що мали свою управу. Точно вказати кількість цехів неможливо, оскільки одні ліквідовувались, інші ділились надвое. У документах згадуються такі назви цехів: шевський, кравецький, рибальський, кушнірський, ковальський, ткацький, бондарський, різницький, гончарський, малярський, музичський, перепечайський, цирульний, крамарський, теслярський, шаповальний і сріблярний. Вони були юридичними особами і могли володіти нерухомим майном [38], а цехмістри мали на магістратських зборах право голосу.

«Права, за якими судиться малоросійський народ» так визначають головні обов'язки магістрату: «магистратовые урядники... должны еженежно, сходясь в ратушъ, иметь советъ и старательство о всякомъ добромъ состояннїи градскомъ».

Магістратські урядники повинні були «ссоры, распри и драки, которые к немалымъ народъ приводятъ озлобленимъ, усмирять»; стежити за цінами на продукти харчування, забороняти купцям надмірно їх завищувати; стежити за правильністю мір і вагів у межах підпорядкованої магістрату території; визначати ціну на хліб відповідно до врожаю; забороняти ігри, купальні вогні, кулачні бої, вечорниці; заарештовувати волоцюг, п'яниць, жебраків; контролювати шинки та цехи; дбати про міські будівлі, мости, дороги та підтримувати чистоту в місті; вживати заходів щодо запобігання пожежам [39]. Крім того, важливим аспектом діяльності київського магістрату було забезпечення монопольного права міщан на шинкування, звільнення їх від підводної та квартирної повинності, що неодноразово призводило до суперечок з представника-

ми козацької влади та московським ратними людьми, які перебували у Києві.

Отже, у другій половині XVII - на початку XVIII ст. Київ мав своєрідний статус, який відрізняв його від інших міст Гетьманщини. Підтвердження магдебурзького права міста від московського царя Олексія Михайловича грамотою 1654 р. стало правовою основою для функціонування київського органу самоуправління аж до його ліквідації у XIX ст. Перепідпорядкування Києва не внесло кардинальних змін до складу та функцій органу його самоврядування. Як і у попередній період, магістрат складався з двох колегій, одна з яких завідувала господарськими справами, друга - судовими. Посада війта як голови міського уряду мала чітку процедуру обрання і підлягала обов'язковому затвердженню московським царем.

1. Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия // Киевская старина. - 1886. - № 12; Об отношениях между мещанами и казаками в городе Киеве в XVIII веке // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. - 1886 — Кн. 2; Титов Ф. И. Окончательный переход Киева от Польши к России по договору о вечном мире между ними в 1686 г. - К., 1904; Каманин И. М. Киевское представительство прежнего времени // Киевская старина. - 1882. - № 5.
2. Шербина В. І. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках.-К., 1926.- Т. 22; Шербина В. І. Нариси з історії Києва // Шербина В. І. Нові студії з історії Києва.- К., 1926; Перетц В. Грамота царя Олексія Михайловича київським міщанам // Записки історично-філологічного відділу УАН, 1923.-Кн. 1-2.
3. История Киева: В 3 т., 4 кн. - К., 1986.- Т. 2.
4. Шербина В. Боротьба Києва за автономію.- С 179.
5. Там само.- С 180.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі-Акты ЮЗР).-СПб., 1878.-Т. 10.-С. 609.
7. Перетц В. Вказ. праця.-С. 195.
8. Акты ЮЗР.- Т. 10.- С. 626-634.
9. Там само.-С. 614.
10. Шербина В. Боротьба Києва за автономію.-С. 181-182.
11. Державний архів міста Києва (далі - ДАК).- Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 2.-Арк. 7-13.
12. Акты ЮЗР.- Т. 10 - С 647-649, 653-654.
13. Титов Ф. И. Вказ. праця.-С. 11.
14. Шербина В. І. Нариси з історії Києва. - С. 2.
15. Боряк Г. В., Яковенко Н. М. Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст.- К., 1982,-С. 68-91.
16. ДАК.-Ф. 1.-Оп. 1.-Спр. 3.-Арк. 66-67.
17. Там само. - Арк. 2-3.
18. Документи Богдана Хмельницького.-К., 1961-С. 291-292.
19. Білоус Н. Київський магістрат XVI - першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум: Альманах соціальної історії.-2003,- Вип. 2 - С 24.
20. Акты ЮЗР.-Т. 10.- С. 653-654.
21. Шербина В. Документи до історії Києва, 1494-1835 рр.- К., 1926.-С. 23.
22. Величко С. Елекція війта в Києві // Пам'ять століть,— 1999.- № 2.- С. 118-119.
23. Білоус Н. Вказ. праця.- С 25.
24. Величко С. Вказ. праця.-С. 119.
25. БагалеїД. Коллекция рукописей покойного А. Ф. Кистяковского//Киевская старина.- 1891-№ 3 - С. 499.
26. Права, заякими судиться малоросійський народ.- К., 1997.- С. 452.
27. Там само.- С. 457.
28. Акты ЮЗР.- Т. 10,- С. 649.
29. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XVI - початку XVII ст.- Львів, 2002.- С 171.
30. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право.- К., 1996.- С. 156.
31. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст.- К., 1959.- С. 286.
32. Величко С. Вказ. праця.-С. 117.
33. Там само.-С. 120.
34. Центральний державний архів України (далі - ЦДІАУ). - Ф. 220.-Оп. 1.-Спр. 178.-Арк. 1.
35. Акты ЮЗР.-Т. 12.-С. 294.
36. Боряк Г. В., Яковенко Н. М. Вказ. праця.- С. 80.
37. ЦДІАУ.-Ф. 220.-Оп. 1.-Спр. 232.-Арк. 1.
38. Шербина В. І. Нариси з історії Києва.- С 3.
39. Права, заякими судиться малоросійський народ,-С. 455-459.

N. Pavlova

THE KYIV CITY COUNCIL IN THE SECOND HALF OF THE 17 th - EARLY 18 th cent. (ADMINISTRATIVE AND LEGAL ISSUES)

The article is devoted to the history of Kyiv city council in the period from the middle of the 17 th to the beginning of 18 th. century. The questions, considered in the article, concern the legal and administrative bases of its activity.